

УДК: 801.81

Жумашова Н. А., филол. илимд. канд.
Үсөнова Н., магистрант
К. Тыныстанов ат. ЫМУ, Кыргызстан

ЖЕҢИЖОКТУН ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫНДАГЫ АЙТЫШ ӨНӨРҮ

Макалада айтыш – өзү өнөр катары кыргыз элинин көп кылымдар бою калыптанган тарыхында эл чогулган аш-тойлорунда, белгилүү бир саясий мааниси бар жыйындарда, болбосо кадыресе өнөр майрамдарында ырдалуучу өнөр жарышы экендиги, улуттук-этнографиялык, салттык мүнөзгө ээ өнөр экендиги тууралуу сөз козголду.

Кыргыз эли өзүнүн басып өткөн тарыхый жолунда эчен түрдүү өнөрлөрдү жаратып келгени талашсыз. Кыргыз эли сөз өнөрүн өзгөчө баалаган элдерден. Эл оозунда сыймыктануу менен айтылган «Өнөр алды – кызыл тил», тилди өнөр деп эсептегендердин ичинен акындар менен чечендер эң алдыңкы орунда турары белгилүү. «Акын – бул элдик ырчы...» ал эми акындык поэзия – кыргыз адабиятынын тарыхынын өзүнчө бир тармагы.

Байыртадан эле элдин тарыхы менен кошо келаткан элдин турмушун түрдүү жагынан чагылдырган акыл-ой байлыгынын чоң салааларынын бири акындык поэзия болуп саналат. Өзүнүн ырларын импровизация менен чыгарган төкмө акындардын баары – профессионал акындар. Анткени алар бүт ой-санаасын ырчылыкка буруп, ушул өнөрдү аткарууну кесип кылып алышат. Акындар коомдук турмушка активдүү катышып, өздөрүнүн көргөндөрүн, тиги же бул окуяга карата көз караштарын билдирип аткарышып, ошонун негизинде тематикасы, мазмуну боюнча ар башка мазмундагы ырлардын түрлөрү пайда болгон.

Кыргызга аттын кашкасындай таанымал акын Жеңижок да айтыш өнөрүндө алдына киши салган эмес экен. Ал – айтыштын алым сабак, табышмактуу айтыш, учурашуу айтыш, кордоо айтыш сыяктуу түрлөрүн мыкты өздөштүргөн акындардын бири, өзүнүн өмүр жолунда өзүнөн улуу акындар менен дагы, тең курбалдар менен дагы, кичүүлөр менен да, кыз-келиндер менен дагы айтышып келген акындардан.

Өзөктүү сөздөр: айтыш, акын, өнөр, чечен, чебер, поэзия, чыгармачылык, салт, улуттук-этнографиялык, алым сабак, табышмактуу айтыш, учурашуу айтыш, кордоо айтыш.

Жумашова Н., канд. филол. наук,
Усонова Н., магистрант
ИГУ им. К. Тыныстанов, Кыргызстан

ИСКУССТВО АЙТЫША В ТВОРЧЕСТВЕ ЖЕНИЖОКА

В статье рассматривается искусство айтыша, который в многовековой истории кыргызского народа представляет собой художественное состязание национального, этнографического и традиционного характера, исполняемое на народных собраниях, собраниях политического значения или фестивалях традиционного искусства.

Нет сомнений в том, что кыргызский народ за свою историю создал множество видов искусства. Кыргыз относится к числу народов, высоко ценящих искусство речи. Известно, что поэты и ораторы стоят в первых рядах тех, кто считает язык искусством. «Акын – народный певец...», а поэзия – отдельная ветвь истории кыргызской литературы.

Поэтическая поэзия — одна из великих отраслей духовного богатства, по-разному отражающая жизнь народа, наряду с историей народа. Все поэты, которые импровизируют свои песни, являются профессиональными поэтами. Потому что они сосредотачивают все свое внимание на пении и это искусство становится их профессией. Поэты принимали активное участие в общественной жизни, выражая свои взгляды и взгляды на то или иное событие, на основе чего возникали разнообразные песни с различной тематикой и содержанием.

Известный кыргызский поэт Женижок, его никто не мог обойти в искусстве айтыша. Он один из поэтов, освоивших такие формы айтыша, как урок, таинственный айтыш, приветственный айтыш, оскорбительный айтыш. В своем жизненном пути он вступал в состязание и с известными акынами, и со старшими, и ровесниками, и с младшими акынами, а также женщинами-акынами.

Ключевые слова: айтыш, поэт, искусство, оратор, мастер, поэзия, творчество, традиция, национально-этнографический урок, загадочный айтыш, приветственный айтыш, оскорбительный айтыш.

Zhumashova N., Candidate of Philology

Usonova N., Master student

K. Tynystanov Issyk-Kul State University, Kyrgyzstan

THE ART OF AITYSH IN THE WORK OF ZHENIJOK

The article discusses the fact that in the centuries-old history of the Kyrgyz people, aitysh is an artistic competition of a national, ethnographic and traditional nature, performed at public meetings, meetings of political significance or festivals of traditional art.

There is no doubt that the Kyrgyz people have created many types of art throughout their history. The Kyrgyz are among the peoples who highly value the art of speech. It is known that poets and orators are in the forefront of those who consider language an art. "Akyn is a folk singer...", and poetry is a separate branch of the history of Kyrgyz literature.

Poetic poetry is one of the great branches of spiritual wealth, reflecting the life of the people in different ways, along with the history of the people. All poets who improvise their songs are professional poets. Because they focus all their attention on singing and reduce the performance of this art. Poets took an active part in public life, expressing their views and views on a particular event, on the basis of which a variety of songs arose with different themes and content.

The famous Kyrgyz poet Zhenijok, known as the bridle of a horse, did not put anyone in front of him in the art of aitysh. He is one of the poets who mastered such forms of Aitysh as lesson, mysterious Aitysh, greeting Aitysh, torture Aitysh.

Key words: Aitysh, poet, art, orator, master, poetry, creativity, tradition, national ethnographic lesson, enigmatic Aitysh, welcoming Aitysh, insulting Aitysh.

Кыргыз эли өзүнүн басып өткөн тарыхый жолунда эчен түрдүү өнөрлөрдү жаратканы талашсыз. Кыргыз эли сөз өнөрүн өзгөчө баалаган элдерден. Эл оозунда сыймыктануу менен айтылган «Өнөр алды – кызыл тил», тилди өнөр деп эсептегендердин ичинен акындар менен чечендер эң алдыңкы орунда турары түшүнүктүү. «Акын – бул элдик ырчы...», ал эми акындык поэзия – кыргыз адабиятынын тарыхынын өзүнчө бир тармагы. Оозеки чыгармачылык менен профессионал жазма адабиятты бириктирип турган өзүнчө көркөм-эстетикалык кубулуш, адабият тарыхынын өзүнчө этабы болуп саналат. Эл ырчыларынын чыгармачылыгы фольклор менен профессионал адабиятты бириктирип турган, тархый-хронологиялык жактан өзүнчө мааниге ээ. Акындардын чыгармачылыгы бизге белгисиз замандардан бери жашап, өсүп-өнүгүү менен бирге, кыргыз элинин коомдук турмушунда адамдардын аң-сезимин чагылдырган идеология катары өзгөчө роль аткарат. Акындар чыгармачылыгы кыргыз элинин маданий турмушунда эбактан бери басымдуу орунду ээлеп келе жаткан, кыйла кылымды кучагына алган салттуу өнөрлөрдөн.

Оозеки элдик чыгармачылык тарых эмес, бирок тиги же бул элдин чыныгы турмушун, үрп-адатын ар тараптан камтып келгени талашсыз нерсе. Байыртадан эле элдин тарыхы менен кошо келаткан элдин турмушун түрдүү жагынан чагылдырган акыл-ой байлыгынын чоң салааларынын бири акындык поэзия болуп саналат. Өзүнүн ырларын импровизация менен чыгарган төкмө акындардын баары – профессионал акындар. Анткени алар бүт ой-санаасын ырчылыкка буруп, ушул өнөрдү аткарууну

кесип кылып алышат. Акындар коомдук турмушка активдүү катышып өздөрүнүн көргөндөрүн, тигил же бул окуяга карата көз караштарын билдирип, ошонун негизинде тематикасы, мазмуну боюнча ар башка мазмундагы ырлардын түрлөрү пайда болгон.

Акындар көргөндөрүн дароо ыр менен сүрөттөп айтып, кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгын өнүктүрүп, калк арасына таратышкан. Кантсе да, акындардын чыгармачылыгында бир топ өзгөчөлүктөр бар. Ал өзгөчөлүктөр акындык поэзиянын стили, мүнөзү, акындардын чыгармачылык методу, чыгармачылыгынын традициялуулугу, дагы башка маселелер менен белгиленип, акындар чыгармачылыгын оозеки адабияттан жана профессионалдуу адабияттан айырмалап турган дагы бир өнөр болуп айтыш өнөрү эсептелет.

Айтыш чечендикти, сөз тапкычтыкты, акыл-эстүүлүктү, билгичтикти жана искусствого таандык ар кандай өнөрдү чеберчиликте жөндөмдүүлүк менен аткара билгенди түшүндүрөт. Эгер ушундай жооптуу милдет коюлбаса, анда айтыш угуучуларды да, көрүүчүлөрдү да өзүнө тарта албайт. Аткаруучулар канчалык чебер, канчалык күчтүү болсо, айтыш да ошончолук кызыктуу болот [1].

Айтыш оозеки эл чыгармачылыгынын жана акындык поэзиянын чоң салаасы, бай мурас экенин анын көп түрү менен тематикасы ачык-айкын көрсөтүп турат. Айтыш байыркы жанр болуу менен, ушул узак аралыкта көп өзгөрүүгө учурап, көп жаңы түрлөрдү кошуп турат. Акындардын чыгармачылыгы жылмаланып иштелип, көркөмдүк бийиктикке көтөрүлүп, мезгилге карай өсүп-өнүгүү менен калыптанган жанр катары биздин доорго келип жетти.

Айтыш – тигил же бул акындан кылдаттыкты, кыраакылыкты, чукугандай сөз тапкыч жөндөмдүүлүктү, айла-амалдуулукту талап кылуучу өнөр. Ошон үчүн айтышууда чеберчилик этилет. Өткөн замандагы ырчылардын бардыгы дээрлик өз убагында мына ушул маселеге көңүл бурган эле. Ким чебер болсо, ал өзүнөн да кынтык чыгарбаска аракеттенүүчү. Ким олдоксондук кылып, сөзүнөн жаңылат экен, ал көпчүлүк алдында жеңилишке учураган, анткени беттешип жаткан экинчи ырчы аны жүйөгө жыгууга аргасыз кылган [3].

Айтыш өзү – өнөр катары кыргыз элинин көп кылымдар бою калыптанган тарыхында эл чогулган аш тойлорунда, белгилүү бир саясий мааниси бар жыйындарда, болбосо кадыресе өнөр майрамдарында ырдалуучу өнөрлөрдөн. Ошондой эле улуттук-этнографиялык, салттык мүнөзгө ээ өнөр. Айтыш алым сабак айтышы, табышмактуу айтыш, санат айтыш, чечендик айтыш, кордоо айтыш, тамашалуу айтыш деген түрлөрдөн турарын адабиятчы А. Обозканов белгилеген. Айтыштын бул түрлөрү өзүнчө айтылуу шарты, мүнөзү, идеясы, аткарылышы, айтуучунун психологиялык абалы жагынан өзгөчөлүктөргө ээ.

Кыргыз элине аттын кашкасындай таанымал акын Жеңижок да айтыш өнөрүндө өзүнүн алдына киши салган эмес экен. Ал айтыштын алым сабак, табышмактуу айтыш, учурашуу айтыш, кордоо айтыш сыяктуу түрлөрүн мыкты өздөштүргөн акын болгон. Ошондой эле ал өзүнүн өмүр жолунда өзүнөн улуу акындар менен дагы, тең курбалдар менен дагы, кичүүлөр жана кыз-келиндер менен дагы айтышып келген акындардан эле.

Акындын чыныгы акындык дарамети, чеберчилиги сөз менен иштөөсү, ой сыры, акылмандыгы жана тапкычтыгы кыргыз элинде сөзсүз түрдө айтышта гана ачылып, элдин сынынан өтүп, айтышта жеңиши же жеңилиши кандайдыр бир деңгээлде анын болочок тагдырына түздөн-түз таасирин тийгизип, акын деген атка конобу же жокпу, ушул сыноодон өткөндө гана билинчү экен. Мына ошондой сыноодон Жеңижок калган эмес. Анын чыныгы биринчи айтышы Нурмолдо менен болгон. Бул айтышта Өтөнү Жеңижок атына кондуруп, акындын өмүрүндө жаңы этаптын башталышын шарттайт [2].

Акындын чыгармачылыгында анын диний сабаттуулугу бар болсо да, ырларындагы ой жүгүртүү эркиндиги, тайманбастык, тирүүлүктү, өмүрдү даңазалашы, совет мезгилинде ага коюлуп келген «динчил» деген доого карама-каршы келип, «диндик мотивдер Жеңижокто да бар» [4] деген пикирге токтолобуз.

Жеңижоктун ырлары баш-аягына чейин диний ойлорду чагылдырбаса да, ырларынын арасында диндик мотивдер кездешет. Алсак:

Нурмолдо:

Ажал жетип, өлүш бар,
Кара көргө көмүш бар.
Шейит болгон кишиге,
Акыретте бейиш бар.
Бейиш толгон жемиш бар.
Жейин десең, тегиз бар.

Жеңижок:

Жарык дүйнө – бейишим,
О, дүйнөңдө бар бекен,
Ушунун бир тамчысы?
Билип туруп чын сүйлө,

Бейиш мына бул дүйнө, - деп [5], диний догмаларды ачыктан-ачык четке кагат. Бул саптарда акын адам өмүрүн бийик баалап, тирүүлүктүн өзүн бейиштен жогору коёт.

Жеңижоктун чыгармаларында комедиялуулук коомдогу ар кандай жамандык, адилетсиздик, көрксүздүк, басыңкылык сыяктуу негативдүү көрүнүштөргө социалдык нааразычылыкты билдирүүчү эстетикалык, идеялык-көркөмдүк каражат катары берилет. Себеби аталган терс көрүнүштөр катардагы элди кубаныч жана бакыттан куру калтыраары шексиз.

Жеңижок аркы дүйнөдө эч кандай жыргал турмуш болушу мүмкүн эмес деген. Ал эми андай турмушту, аны жараткан Кудайды байлар, көпкөн көпөстөр көрүшү мүмкүн, кедей-кембагал жакырлыгынын кесепетинен ал жерден да кур калат:

Каза болгон кишиге,
Казган көрдүн ичинде,
Кайсыл жыргал маани бар?
...Ак эшенге кол берген,
Акча, пулду мол берген,
Көп дүнүйө малдуулар,
Көпкөн көпөс, алдуулар,
Көрөт бекен кудайды? [6].

Акын чыныгы бейиш жерде гана бар, жердеги бейишти анын эч кандай көчүрмөсү менен алмашууга болбойт дейт:

Биздин жердей эмес го,

«Бейиш» деген жайыңар! – деп, Нурмолдону шылдыңдуу логикалык ой менен такайт.

Кыйын болсоң, жооп бер:

Ай, күн, жылдыз, асман, жер,
Айтчы, кайдан жаралды?
Ай-ааламдын жүзүнө,
Адам кантип таралды?

Акындын бул алгачкы айтышы акындык өмүрүндө айтыш өнөрүндөгү алгачкы

«тушоо кесүүсү» болуп, жаш акындын келечек өнөр жолуна ишенимдүү кадам ташташына өбөлгө болгон. Биринчи олуттуу айтыштагы жеңиши Жеңижоктун жаштыгына, курчтугуна, тубаса талантына байланыштуу таандык болсо, кийинки айтыштарында акындын турмуштук тажрыйбасы, көз карашы кеңейип, ой чабыттары байып, билиминин тереңдегени байкалат. Жеңижок айтыш учурунда ар дайым адамгерчиликти, айтыш өнөрүнүн этикасын, маданиятын кылдат сактайт.

“Наркүлбүбү менен Жеңижоктун айтышы”. Айтыштын түрү кандай көп болсо, акындардын беттешүүлөрүнүн себептери да ошончо көп. Акындар беттешүүгө себеп таап, аны белгилүү аудиторияда пайдалануу менен, катар айтышыш үчүн түрдүү шылтоону, далилди издешкен. Аны айтыштагы мотив деп айтсак болот. Негизинен, айтыштарга байкоо жүргүзсөк, айтыштын мотивдери көп экенин көрөбүз. Кайсы бир айтышууну көздөгөн акын ырды амандашуудан баштап, анын көңүлүн өзүнө бурат. Бирок биз сөз кыла турган Жеңижок менен Наркүлбүбүнүн айтышында сөздү биринчи Наркүлбүбү баштап, бирок алгач амандашпастан, дароо эле Жеңижокко өзүн мурда укканын, укпаганын сурап, суроо менен баштайт:

Көрдүң бекен, Жеңижок,
Наркүлбүбү жеңенди?
Эми, кайним көрөсүң,
Ыр жагынан тереңди [4].

Ушундан кийин гана тигинин атын угуп жүргөнүн, аны менен айтышсам деп эңсегенин каршысынын эсине салууга тийиш:

Жеңең кесер деминди,
Оозуңдан үзөр кебинди.
Кечээ Эсенаман таппаптыр,
Мен табайын эбинди.

Мындан соң өзү кандай акын экенин, ким менен айтышып, кимди жеңгенин билдирүү шарт. Өзүн өзгөчө мактоо менен андай акын беттеше турган ырчыдан өйдө экенин көрсөтүүгө, элдин көңүлүн бурууга багытталат:

Сендей далай ырчынын,
Сексени катар жеңилди!
Тойго минген тору атым,
Токтой калса куйругу,
Томугуна оролот
Тобуна келген экенсиң,
Тоотпой койсом не болот?
Токтоп тур, кайним, ашыкпай,

Тогонек берсем не болот? – деп, Жеңижокту «карабай койсом, эмне дейсиң?» деп ага суроо узатат. Андан кийин Наркүлбүбү «өзүмдөн кабар берейин» деп, тээ ата-энеден туулганынан баштап, бешиктеги мезгилин, бала чагын, таланты кантип жаралганын: «беш периште биригип, көрүнүп кеткен көзүмө» деп, акыры эл менен айтышка чыгып, ага тең келер ырчы калбай калганын баяндайт. Он алтыга жашы келгенде куда түшүп, алган эри Алымбайдын жаман адам болгонун, эки жыл үйдөн чыкпай буулугуп, ырдагысы келгенин айтып, акыры Курман деген бийге арызданат, ал арызын укпай коёт, эл аралап ырдай албай капаста жүргөнүн арман кылып айтат. Жыйырмага толгондо кушчу уруусунан болгон Сарыбайдын ашында «ок жыландай окторулуп» ырдап чыгат, баягы күйөөсү Алымбай артынан куржунун көтөрүп салпылдап ээрчип жүрүп, эркиндикке чыкканын айтып, Суранбай дегендин ашында кыргыз-казак элдин алдында анжыяндык Муса ырчы менен айтышып, аны менен кошо

дагы үч ырчы жалгыз Наркүлбүбүгө төртөөлөп чыгып, ошондо да алдары жетпей, катар-катарынан жеңилгенин айтат. Бул ырдын мазмунунда айтышкан беш акын баарын Наркүл жеңгени билинип турат. Акындардын айтышында эң кеми эки акын катышары белгилүү. Бирок сөз өнөрүнүн жарышына катышкандардын саны да, составы да ар түрдүү болот. Алсак, Коргол ырчы бир айтышка Токтогул, Эшмамбет, Коргол, Куйручук, Кулуке жана башкалар болуп бардыгы он беш ырчы катышканын сөз кылат [4].

Андан кийин динчил Нурмолдо, Эсенаман, Чонду, Найманбайларды жеңип, эми Жеңижокко кезек келгенин айтып:

Сен, Жеңижок, өзүмө
Жакын кайним экенсиң.
Азык кылып бербесем,
Ачка кетер бекенсиң?
Азыгыңды камдайын,
Арманы жок кетерсиң, -

деп, Наркүлбүбү ырын токтоткондо, Эшенкул болуш Наркүлбүбү бир айтса бир, эки айтса эки каткырып күлүп, коштоп, кубаттап отуруп: «Жеңижок иним, жеңең менен айтышар алың калдыбы же калган жокпу?» - дептир. Анда Жеңижок: «Болуш, айтайын, «коёнду камыш, эрди намыс өлтүрөт» эмеспи, кызыл тилим сүйлөп турганда, айтайын», - дептир.

Жыйынтыктап айтканда, Жеңижок өзүнүн өмүр жолунда өзүнөн улуу акындар менен дагы, тең курбалдар менен дагы, андан кичүүлөр менен кыз-келиндер менен дагы айтышып, айтыш учурунда ар дайым адамгерчиликти, айтыш өнөрүнүн этикасын, маданиятын кылдат сактаган экен.

Адабияттар:

1. Байжиев Т., Бектенов З. Кыргыз адабияты. 9-класстар үчүн. -Фрунзе, 1996.
2. Жусупбеков А. Жеңижоктун чыгармачылыгы: филол. илимд. канд. окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертация. -Бишкек. 2011.
3. Кыргыз адабиятынын тарыхы. I том. -Бишкек: Шам, 2004.
4. Таштемиров Ж. Токтогулдун айтыштарынын өзөгөчөлүгү. -Фрунзе, 1989.
5. Жеңижок. Түзгөн: А. Жусупбеков. -Бишкек: Мурас, 1996.
6. Жеңижок. Ырлар. -Бишкек: Шам, 1999.